

Lars Fr. H. Svendsen
RAZUMIJEMO LI ŽIVOTINJE?
Filozofijski pristup
Tim press, Zagreb, 2019., 166 str.

Najrecentnija knjiga norveškog filozofskog pisca Larsa Svendsena „Razumijemo li životinje?“ orijentirana je na ispitivanje ljudsko-životinjskog odnosa, te njegovog potencijala u pogledu boljeg razumijevanja i nenametljivog spoznavanja životinja. Rad istražuje određena mjesta konvergencije etologije i filozofije, ali i njihova ograničenja i teškoće pri konceptualizaciji životinjske svijesti, duše, intelekta, emocija, jezika i drugosti. Autor međutim ističe kako „ovo nije knjiga o životinjama nego o ljudima“, odnosno, ona nudi hermeneutičku raspravu o alatima koje čovjek posjeduje za pronicanje u životinjsku svijest. U početnom poglavlju naslovljenom „Wittgensteinov lav i Kafkin majmun“ Svendsen raspravlja o esenciji koja odvaja ljudski i životinjski svijet, a ona proizlazi iz specifičnog psihološkog aparata koji uključuje jezik kao presudan element za razvoj ljudske svijesti. Za razliku od nas ljudi – životinje, koliko je poznato, nemaju posrednika u spoznavanju svijeta (jezik) već ga doživljavaju neposredno, unutar „ovdje i sada“ prostorno-vremenskog konteksta. „Čak i kad bi lav mogao govoriti“, tvrdi Wittgenstein, „ne bismo ga mogli razumjeti“ zbog fundamentalnog jaza između dviju vrsta koju sačinjava konceptualno drugačija egzistencija. Slično tome, Crveni Petar, protagonist novele *Izvještaj za neku akademiju* (1919) Franza Kafke, učenjem ljudskog jezika, postepeno gubi znanje i sjećanje o tome *kako je to biti majmun*, jer je ljudski jezik uvjet za stvaranje ljudske svijesti s čime se dokida neposredna veza s

prirodom. Međutim, i pri susretu različitih kultura svjedočimo svojevrsnom jazu u međusobnom (ne)razumijevanju, no Wittgenstein tu barijeru ublažava pozivajući se na „zajednički ljudski način djelovanja“ temeljen na specifičnim univerzalnim ljudskim potrebama i djelovanju. Autor se pita postoje li osobine zajedničke ljudima i životinjama na čijim se temeljima može ostvariti svojevrsna komunikacija? Iako postoje brojna istraživanja koja potvrđuju djelomičnu sposobnost učenja ljudskog govornog ili znakovnog jezika kod primata i premda rezultati takvih studija nesumnjivo pokazuju izvanrednu kreativnost i inteligenciju životinja, vrlo često se problematično upuštati u njihovu interpretaciju i izolirati subjektivizirane i preduhitrene zaključke. U poglavlju naslovljenom „Jezik“, Svendsen se bavi poteškoćama pri izučavanju životinjskog jezika kao epistemološki mutnog terena, te propitkuje ulogu i značaj jezika u formuliranju svijesti, odnosno, odgovara na dilemu je li jezik zaista nužan preduvjet za postojanje svijesti u živih bića? Iako je postojanje životinjskog „jezika“, odnosno, postojanje određenih formi komunikacije kojima se koriste različite životinjske vrste neupitan, a što dokazuju i mnoga istraživanja (etolog Karl von Frisch analizira primjerice „ples“ pčela kao vrlo strukturiran mehanizam komunikacije), ljudski je jezik jedinstven zbog posjedovanja specifičnih rekurzivnih struktura (Chomsky, Hauser i Fitch), te je zbog toga svojevrsan *endem* ljudske kulture, odnosno *differentia specifica* čovjeka. Konačno, autor kritiku pridaje uvriježenom i determinističkom stajalištu da jezik prethodi razmišljanju, a kao protuargument navodi primjer čimpanzi koje u prirodi imaju kompleksno izgrađen

društveni sustav koji se temelji na hijerarhijama i savezništvima, a djelovanje s obzirom na vlastitu poziciju uključuje misaonu aktivnost i određenu razinu svijesti.

U raspravi o postojanju i načinu zahvaćanja životinjske svijesti, koje je obrađeno u poglavlju „Kako proniknuti u životinjsku svijest“, Svendsen relativizira ontološku barijeru čovjeka i životinje. Čovjek, dakle, nije jedini misaoni subjekt koji posjeduje svijest, budući da i životinje, po autorovu sudu, nerijetko transparentno komuniciraju vlastitu svijest prema izvanjskom svijetu. Svendsen tvrdi kako se fizička manifestacija svijesti može iščitati putem tjelesnosti i govora tijela, putem kojih prepoznajemo nečiju svijest i subjektivnost. Govor tijela, prema autorovu mišljenju, kao direktan kanal komunikacije s unutarnjim stanjem organizma, reflektira samu svijest te je svojevrsan most u interakciji s vanjskim svijetom. Odbacuje spekulacije ili skepsu glede životinjske svijesti kao često nepotrebnu ili suvišnu, budući da mentalna stanja možemo protumačiti na temelju vidljivih, izvanjskih stanja, poput boli, nelagode, žalosti, sreće, ushićenja, nezadovoljstva, agresije i sličnih emotivnih reakcija na okolinu.

U poglavlju „ljudsko obličje“ Svendsen podsjeća na neizbježan analitički teret koji dolazi s proučavanjem životinja, i to bez obzira jesmo li biolozi, etolozi, primatolozi ili s druge strane filozofi, a to je nemogućnost bijega od svojeg *ljudskog obličja*, odnosno fenomen antropomorfizma. Nemogućnost bijega od vlastite subjektivnosti i *ljudskosti* demonstrira kompleksnost i zamršenost rada u polju animalne kognicije. Pridavanje antropomorfnih karakteristika životinjama smrtni je grijeh zoologije, te se Svendsen na njega referira

kao na „amaterski“ pristup životinjama, budući da je usmjeren oslikavanju ljudskih osobina, a ne onih životinjskih. Autor susprezanje od ovog zoološkog zločina povezuje s najranijim radovima te ključnim autorima, poput Charlesa Darwina i Thomasa Hunta Morgana, koji ograničeno pripisuju svjesnost životinjama pritom se ograničavajući od pretjeranog antropomorfizma. Suprotnost antropomorfizmu, koju zoolog i etolog Frans de Waal naziva „antroponegiranje“ (engl. *anthropodenial*), čini još veću štetu u spoznavanju životinja, a podrazumijeva apsolutno negiranje ljudskih karakteristika u drugim životinjama, odnosno negiranje životinjskih karakteristika u ljudi, što dodatno povećava ranije spomenuti jaz i determinira dualizam koji uzrokuje suprotan efekt jer od životinja proizvodi automate koji funkcioniraju tupo po principu podražaja i reakcije.

Poglavljje „Čitanje misli“ raspravlja o mogućnosti razumijevanja tuđe svijesti i tuđeg iskustvenog doživljaja izvan nas samih. Iako smo ograničeni unutar okvira vlastite egzistencije, Svendsen tvrdi kako ljudi ipak imaju sposobnost refleksije o onome što se dešava u tuđoj svijesti, a taj se fenomen u psihologiji često naziva *mentalizacija*, što je jedan od preduvjeta za socijalnu inteligenciju. U ovom poglavlju autor uključuje i promišljanje o karteizijanizmu, kao dualističkoj filozofiji koja ne-ljudska bića oslobađa od posjedovanja duha i svijesti, a što je direktna posljedica odobravanja vivisekcije i drugog nemoralnog postupanja prema životinjama.

Autor u poglavlju „Inteligencija“ ozbiljnije ulazi u klasičnu problematiku animalistike propitkivanjem zdravorazumskih koncepata čiji se smisao gubi i raspršuje aplikacijom na životinjski svijet. U samom

početku, problematizirano je definiranje pojma *razmišljanje*, koncepta koji se shvaća u okviru ljudskih djelatnosti, no postaje nejasan kad se zapitamo da li neka životinja razmišlja? Je li razmišljanje isključivo ljudska specifičnost ili i životinje provode slične mentalne procese koji ovise o njihovom okruženju i uvjetima specifične egzistencije? Budući da životinje ne posjeduju znanje i iskustvo jezičnog doživljaja svijeta, autor pretpostavlja da je razmišljanje posredovano nekom vrst mentalnih slika kao nejezičnim medijem. Još jedna poteškoća zasigurno je i nepostojanje neutralnih standarda kojim se mjeri razina inteligencije, budući da različite vrste životinja žive u neusporedivo drugačijim uvjetima i okruženju, što sam poduhvat određivanja inteligencije čine besmislenim i nemogućim. Autor predlaže da inteligenciju, kao spremnost na kreativnu prilagodbu na novonastalu situaciju, doživljavamo s pragmatičnog stajališta, odnosno promišljanjem dovodi li ponašanje životinje do postizanja željenog praktičnog rezultata, te da li se pritom otkriva kao korisna strategija preživljavanja.

Nastavno na pitanje inteligencije, Svendsen u „Kroza zrcalo u zagonetki“ promišlja element samosvijesti kod životinja te propitkuje valjanost i opravdanost poznatog testa samosvijesti kroz ogledalo. Samosvijest je, kao apstraktnu, duhovnu supstancu, vrlo teško zahvatiti, te je upitno može li se reakcija na vlastiti odraz u zrcalu smatrati posjedovanjem samosvijesti, budući da se neke životinjske vrste, poput psa, prvenstveno orijentiraju putem mirisa i sluha, a ne vida, te je stoga nelogično zaključivati kako zbog odsustva očekivane reakcije ne posjeduju samosvijest u nekom obliku. S druge strane, problematično je

odrediti pojam samosvijesti; prosto rečeno ova karakteristika može podrazumijevati razlikovanje *ja* od *drugi*, odnosno prepoznavanje granice vlastitog tijela (misli, volje) od druge individue i drugih pojavnosti u okolini. S druge strane, shvaćanje samosvijesti unutar filozofije nešto je kompleksnije (Kierkegaard, Descartes, Kant), a ono podrazumijeva konstrukciju realiteta temeljenoj na sigurnosti u vlastitu egzistenciju, otuda i proglas *mislim, dakle jesam* koji odvaja jednu životinju, čovjeka, kao vrhovno misaono, samosvjesno biće od ostatka živoga svijeta čija je samospoznaja evolucijski zakinuta. Samosvijest je stoga ontološka potvrda vlastitog postojanja u svijetu, koja se približava prapitanju: *tko sam ja?* Autor zaključuje kako nije poznata ni jedna vrsta osim čovjeka koja ima toliko složeno oblikovano vlastito *ja*, no životinje nam na ovim i sličnim pitanjima ostaju zagonetka, pa dilemu o samosvijesti autor ostavlja pomalo nezavršenom i otvorenom.

Još jedna značajka, pored jezika, inteligencije i samosvijesti, koja zasigurno otvara prostor za raspravu o razlikovnim kvalitetama dviju vrsta jest predodžba i doživljaj *vremena*. Svendsen u djelu „Vrijeme“ otvara pitanja kako se vrijeme manifestira u umu životinja, kako koncept vremena utječe na životinjsku spoznaju i percepciju svijeta, te propitkuje jesu li životinje zaista osuđene na vječnost *ovdje* i *sada* ili posjeduju pojam linearnog vremena koji uključuje prošle i tek nadolazeće događaje, odnosno prošlost i budućnost. Iako autor odbacuje tvrdnju kako su se životinje nesposobne otrgnuti od vječne sadašnjosti te posjeduju perspektivu prošlosti i budućnosti, što iščitava na temelju biheioralnih karakteristika, te navodi za to i konkretne

primjere, rasprava se uglavnom tiče sposobnosti povezivanja uzročno-posljedičnih veza (pas se raduje kad se približavamo vratima jer iz prošlih iskustava pretpostavlja da slijedi šetnja), no ozbiljnija rasprava o prirodi predodžbe vremena i iskustvenom doživljaju izostaje.

Polazeći od tvrdnje Wilhelma Diltheya kako prirodu objašnjavamo a duševni život razumijemo, Svendsen se u slijedećem poglavlju pita „Može li se životinje razumjeti“? Iako su prirodne znanosti, često zbog ograničenosti vlastitih istraživačkih instrumenata, orijentirane na *objašnjavanje* životinja, filozofija otvara vrata slijedećem koraku – *razumijevanju* životinja. Između ostalih, navodi Heideggerov sud kako je razumijevanje životinjskog iskustvenog svijeta moguće s pomoću analogije temeljene na vlastitim iskustvima i empiričkom znanju o životinjama. Slično tome, Max Scheler nudi suosjećanje kao spoznajnu alternativu kartezijanskoj tradiciji, tvrdeći da je uloga istraživača da putem imaginacije rekonstruira stvarnost subjekta kojega pokušava razumjeti umjesto da ga svodi na razinu pukog objekta. Ako pod razumijevanjem životinje (*kako je to biti životinja*) podrazumijevamo poimanje „egzistencije“, odnosno osjećaja bivanja u svijetu kao subjektivni i intuitivni unutarnji osjećaj, tada, autor zaključuje, recept za razumijevanje životinja jest promatranje životinja, vlastito iskustvo, mašta i empatija, odnosno korištenje ljudske imaginacije i osjećaja bivanja kao surogat za ono životinjsko.

Nadalje, u poglavlju „Okoliš“ autor se pita dijelimo li istu stvarnost s drugim organizmima? Budući da stvarnost ne postoji kao dani realitet već se lomi najprije kroz naša osjetila i potom kroz svijest, autor napominje kako svjedočimo širokom dijapazo-

nu „okoliša“, odnosno mogućih stvarnosti kako ih zahvaćaju najrazličitija bića, od čovjeka do pauka. Svendsen „okoliš“, kao viziju stvarnosti pojedine životinje, preuzima od Jakoba von Uexküllu, te zaključuje kako „svaki okoliš sadrži bezbroj iskustvenih svjetova“. Realizacija takvog stajališta koje nužno obezvređuje i umanjuje veličinu koju si čovjek pripisuje u komfornom antropo-naslonjaču, direktna je kritika antropocentričkog pristupa živom svijetu. Životinje jesu subjekti jer su, poput nas, tumači okoliša kojeg su oni sami centar. Okoliš / stvarnost drugih organizama, poput jegulje ili cvrčka, radikalna je od naše pa autor zaključuje kako je ulazak u njihov realitet „izlet u neprepoznatljive svjetove“. Poglavlje relativizira ljudsko očište te cinično pita – Koja vizija svijeta je ispravnija?

U poglavlju „Kako je biti životinja?“, koje se evidentno referira na poznatu Nagelovu dilemu o nedokučivom šišmišu, autor ipak promišlja ovo pitanje na pragmatičan i poprilično doslovan način. Korak ka životinjskom, iako pomalo radikalno i ludički, može se ostvariti putem *teriomorfizma*, odnosno postajanjem životinjom. U tom procesu mi preuzimamo ulogu životinje te je oponašamo, čineći sve što čini ona u prirodnom okruženju (Charles Foster živio je šest tjedana kao jazavac u spilji u Walesu i svoje iskustvo sazeo u djelu *Being a Beast*). Ipak, iako nas življeno iskustvo (oponašanja) drugog može dovesti do mjesta proširivanja spoznaje o istom, pa čak i na osjećaj stapanja i povezivanja s drugačijom vrstom bivanja, ono nužno, što je i poanta Nagelovog pitanja, ostaje isključivo *ljudsko* iskustvo. Neuroznanost, pa čak ni oponašanje šišmiša nikada nas, tvrdi autor, neće približiti odgovoru kako je to biti šišmiš jer se radi o ulasku u zonu

koja je zatvorena i nijema za drugog u svojoj subjektivnosti. U nastavku autor uključuje tri poglavlja: „Pas“, „Mačka“ i „Hobotnica“ u kojima izlaže vrlo sažet osvrt na egzistenciju i bihevioralnu prirodu dvije kulturno najbliže vrste čovjeku, te treću koja je reprezentant geografsko, kulturno i egzistencijalno dislociranog drugog.

Pripisujući određenu razinu svijesti i subjektivnosti ne-ljudskim bićima, autor se u poglavlju „Usamljenost i žalost“ pita osjećaju li životinje emocije koje smo skloni često pripisivati samo ljudima? Konkretnije, ukoliko nekoj životinji pridamo svojstvo socijalnog bića je li ona kadra osjećati socijalnu bol? Svendsen se u ovom dijelu opredijelio za emociju žalovanja, usamljenosti i izolacije zbog gubitka drugog bliskog ljudskog ili ne-ljudskog bića koja, u životinjskom svijetu, nerijetko rezultira povučenošću, gubitkom apetita, deformacijom socijalnog ponašanja, poremećaja sna i slično. Ovakvo je ponašanje uočeno i kod čimpanzi koje su svjesne smrti drugog bića te ga ‘oplakuju’ što se značajno odražava na njihovo psiho-fizičko stanje, tvrdi poznata primatologinja Jane Goodall. Zbog toga je logično sugerirati da, kao i kod ljudi, gubitak dovodi do određenog emocionalnog stanja koje se manifestira kao fizička bolest, odnosno kao narušavanje prirodne ravnoteže organizma. Svendsen pritom svjesno zalazi u antropomorfna tumačenja emocija životinja kad stanja svijesti koja su konstruirana na temelju ljudskog iskustva, poput žalovanja i usamljenosti, aplicira na životinje, no, smatra da je to ipak manji prijestup od nijekanja socijalne sfere životinjama u koju spadaju i emocije.

Budući da pojedine životinje posjeduju iznimno kompleksan emotivni aparat Svendsen se u sljedećem poglavlju pita:

„Imaju li životinje moral?“. Budući da su empatija i pomaganje, tvrdi autor, sastavni dio (pored krvi i kandža) životinjskog svijeta, posjeduju li životinje vrlinu rasuđivanja i morala? Ključan preduvjet pridavanju sposobnosti moralne prosudbe ne-ljudskim bićima jest definiranje morala, a po sudu autora, taj je koncept povezan s normativnom dimenzijom (iz koje su životinje dakako isključene), te stoga one ne poznaju moral kako ga doživljava čovjek. Rotiramo li moralne obaveze i dužnosti na stranu ljudskog aktera, autor se pita trebaju li one uključiti i životinje i naše postupanje prema njima?

U predzadnjem poglavlju „Ljudi i druge životinje“, autor ukazuje na enormnu i nepojmljivu raznolikost i kompleksnost živoga svijeta, te čovjeka stavlja pod isti evolucijski nazivnik s ostalim životinjama. Također, Svendsen kritizira pojednostavljenu i osiromašenu klasifikaciju živoga svijeta kakvom se koristi moderna znanost, budući da je ona proizvoljni reprezentant *naše* slike svijeta, a nipošto ne oslikava svijet objektivno. Zaključno, u posljednjem poglavlju naslovljenom „Priateljstvo“ autor otkriva u kojem smjeru treba rezultirati spoznaja drugog – unatoč mnogobrojnim razlikama koje se nerijetko služe za opravdavanje diskriminacije, nasilja i iskorištavanja životinja, između životinjskog i ljudskog svijeta, objašnjava Svendsen, ima pregršt sličnosti i podudaranja koji grade temelje za suživot, komunikaciju, razumijevanje i prijateljstvo.

Premda knjiga Larsa Fr. H. Svendsena za zainteresirane čitatelje nudi koristan uvid u animalističku problematiku, te lako čitljiv materijal koji povezuje rasprave iz povijesti filozofije i svakodnevnih primjera iz životinjskog svijeta, smatramo kako, zbog

temeljnih propusta u analizi i načinu pisanja, ostaje bitno zaklinuta u vidu ozbiljnog i konstruktivnog „filozofijskog pristupa“ animalističkoj perspektivi. Za početak, autor dislocirano pristupa fenomenu životinjske svijesti, odnosno, ne kontekstuirajući svijest kao temeljni animalistički i filozofski koncept, te ne objašnjava *zašto* je uopće pitanje životinjske svijesti relevantno za filozofsku raspravu te kako oduzimanje ili pridavanje ove kategorije utječe na naš odnos sa životinjama. Osim toga, neozbiljno je i bitno pojednostavljeno tumačenje i zahvaćanje svijesti, te fundamentalne i kompleksne ontološke kategorije, kao puku presliku životinjskog ponašanja čime autor na zagonetan način izjednačava mentalno stanje, ekspresije, emocije i govor tijela sa sviješću. Filozofsko objašnjenje svijesti, kao fizičke i duhovne supstance svojevrsna je antinomija, logički paradoks koji je znanstvenicima neshvatljiv, te još i danas ostaje neuhvatljiva i ezoterična kategorija. Zbog toga upućena kritika uključuje i autorov izostanak konceptualne preciznosti u analizi, odnosno propust da koncepte poput inteligencije, svijesti i samosvijesti, jezika i emocija definira na jasan način i dovede ih u konzistentnu i logičnu vezu. Nadalje, sama filozofičnost pristupa u knjizi je upitna, budući da je autor ponajviše usmjeren na raskrinkavanje „filozofskih enigma“ i ‘zabetoniran’ u davanju konačnih odgovora, umjesto da problematizira vlastito očište i čitatelja ostavlja s pitanjima čija je svrha aktivno, kreativno i samostalno promišljanje problema te stvaranje osvježanih, kritičkih stavova. U tehničkom smislu, iako je knjiga na prvi pogled lako čitljiva, nedostaje joj logičnost i strukturiranost u razvoju misli, te je prisutan osjećaj nedovršenosti i ne-

potpunosti pojedinih poglavlja. Još jedna problematična dimenzija koja proturječi filozofijskom pristupu knjige jest autorov način pisanja koji obiluje subjektivnim stavovima i prvim licem jedine, a prilikom obraćanja čitatelju nerijetko se koristi indikativom s prinudnim tonom što odaje dojam autorova proznog egoizma.

Za kraj, iako „Razumijemo li životinje“, filozofsko djelo Larsa Svendsena u sadržajno-tehničkom smislu ima određenih nedostataka i filozofijsko-dijalektičkih propusta, jednostavni jezik pisanja omogućuje svojevrsnu otvorenost djela što daje priliku i ne-akademskoj publici da se upozna s ovom tematikom.

Mia Felic

Dragomir Sundać i Marko Šundov
EKOLOŠKO-SOCIJALNO-TRŽIŠNA
EKONOMIJA

Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci,
Rijeka, 2019., 293 str.

Ekonomске кризе у данашњем глобализираном свијету захваћају све земље од најбогатих па све до најсиромашнијих земаља, а утјецaji тих криза на друштво, okoliš i naravno na gospodarstvo veliki su i svaki put iznova iziskuju propitkivanje trenutnog ekonomskog sustava. Živimo u umreženom svijetu gdje se pomaci u svjetskoj ekonomiji odražavaju na ekonomsko stanje nacionalnih gospodarstava. S obzirom na to da se gospodarstvo Republike Hrvatske uvelike bazira na uslužnim djelatnostima, a proizvodni kapaciteti u prethodnih 20 godina de-industrijalizacijom su značajno smanjeni, promjene i ekonomske